

HET KUNSTBEZIT VAN DE GODSHUIZEN VAN 'S-HERTOGENBOSCH

Poor care institutions and art in 's-Hertogenbosch 1435-1639

door

Ton Kappelhof
Den Haag

maart 1989
herziene editie 30 november 2015

Summary

Did poor care institutions buy art and if so, what kind of art? I investigated the accounts of the greatest poor care institution of the city of 's-Hertogenbosch, the Table of the Holy Ghost (*Tafel van de Heilige Geest*) for the period 1435-1630. Remarkable is a wooden sculpture depicting the regular distribution of loafs to the poor. It dates from ca. 1524 and is still in the possession of the museum. Apart from that, the Table did not spend much on art. Its task was caring for the poor. All resources had to be spent on the poor. An earlier version of this article was published in 1989 in a catalogue of the Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch. In November 2015 the article was revised and information was added. This version was put on internet on 30 November 2015 on the website academia.edu.

1. Inleiding

De Godshuizen van 's-Hertogenbosch

Naast vele kerken, kapellen en kloosters telde 's-Hertogenbosch ook een groot instellingen die zich bezig hielden met armenzorg. De Bossche kroniekschrijver Cuperinus was daar zo trots op, dat hij zijn stadgenoten zelfs betitelde als de meest charitatief ingestelde lieden in de Nederlanden. (1) Hoewel deze bewering aan twijfel onderhevig is, waren er inderdaad veel Godshuizen. De grootste onder hen stonden onder controle van het stadsbestuur, maar er waren ook fundaties zoals de Negen Blokken die praktisch geheel zelfstandig waren. Van de Godshuizen in de Zuid-Nederlandse steden is bekend, dat zij in de loop der eeuwen een soms indrukwekkend kunstbezit hebben opgebouwd. Op het eerste gezicht is dit verwonderlijk, want hun taak was de verzorging van de armen. Dat betekende echter niet, dat alle middelen hiervoor waren gereserveerd. Bovendien hadden de grote Godshuizen vaak eigen kapellen en deze moesten worden voorzien van een inventaris.

De Tafel van de Heilige Geest

Hoewel het aantal Godshuizen in 's-Hertogenbosch in 1500 de veertig benaderde, bestond er een duidelijke geleding als we kijken naar de omvang van de inkomsten. Enerzijds waren er twee Godshuizen die over grote vermogens beschikten, anderzijds was er een grote groep van kleine tot zeer kleine stichtingen. De twee rijke Godshuizen waren het Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch en het Groot Gasthuis.

De Tafel van de H. Geest, ook wel Geefhuis genoemd, is ontstaan in of kort na 1274. Omstreeks 1300 was de instelling al gevestigd ten noorden van de St. Janskerk aan de Hinthamerstraat. Zijn taak was de bedeling van in principe alle Bossche armen. Het bestuur bestond uit een 'provisor' die door het stadsbestuur werd aangesteld en uit een 'procurator' of 'meester' die de dagelijkse leiding had. De bedeling bestond voornamelijk uit roggebrood en daarnaast uit kleding, schoeisel en kleine hoeveelheden andere levensmiddelen. Aan de Hinthamerstraat stond de 'mansio', een groot stenen gebouw waarvan de kern werd gevormd door een zaal (de 'aula'). Hier woonde de 'meester' met zijn gezin. Daarachter lag een uitgestrekt complex van diverse bedrijfsgebouwen.

Het Groot Gasthuis

Het gasthuis wordt voor het eerst vermeld in 1274. Het lag naast de Gevangenpoort en werd

1 Cuperinus A., Die chronicke vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch, int corte van Henricus die eerste, hertoge van Brabant, tot Philippus van Oostenryck, coninck van Engelant ende hertogh van Brabant, in: Hermans, C.R. ed., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelyk de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* met twee vervolgen en diverse bijvoegsels ('s-Hertogenbosch, 1848) 11. Zo ook: Hoekx, J.A.M., en G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J.G.M. Sanders, ed., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch, 2004) 99.

tussen ca. 1450 en ca. 1480 verplaatst naar een terrein ten noorden van de Hinthamerstraat. Dit gasthuis, wegens zijn rijkdom al spoedig aangeduid als het 'maius hospitale', richtte zich op de verpleging en zielzorg van arme zieken. Het medisch handelen was niet van belang. De verpleging was tot 1638 in handen van een klein convent van religieuze zusters die werden geassisteerd door dienstboden, voor de geestelijke verzorging waren twee priesters aan het gasthuis verbonden.

Het nieuwe, in de vijftiende eeuw gebouwde gasthuis bestond uit een langgerekt gebouw met in het verlengde daarvan een kerk en had daarmee de in onze streken gebruikelijke vorm van een ziekgasthuis. Voor het onderzoek is nog van belang, dat het nonnenklooster en het gasthuis ieder hun eigen administratie hadden en dat die van het convent, zoals de meeste Bossche kloosterarchieven, bijna geheel verloren is gegaan.

De andere Godshuizen van 's-Hertogenbosch

Samen met de Leproserie onder Hintham waren het Geefhuis en het Groot Gasthuis ook de oudste Godshuizen. Vanaf het midden van de veertiende eeuw kwamen er steeds nieuwe stichtingen bij, maar deze waren en bleven kleiner en beperkter van opzet. Uitgebreid onderzoek in een van deze latere Godshuizen, het door Reinier van Arkel in 1439 gestichte Zinnelooshuis, wees uit, dat deze stichting, waarvan het vermogen in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw sterk groeide, nooit enig kunstbezit heeft gekocht of anderszins verworven. Het huis bezat ook geen kapel. Ook de Leproserie waarvan het archief steekproefsgewijs doorzocht werd en die tot ca. 1545 wel een eigen kapel had, bezat vermoedelijk geen kunstvoorwerpen. Op grond hiervan mogen wij aannemen, dat de andere kleine Godshuizen geen of bijna geen kunstbezit hebben gehad.

2. De Tafel van de H. Geest en de kunst

De vraag die ik mij heb gesteld luidde, of de Bossche Godshuizen dit ook gedaan hebben. Dankzij het feit, dat dearchieven van de meeste Godshuizen zeer goed bewaard zijn gebleven was het mogelijk deze vraag te beantwoorden. Ik heb mij geconcentreerd op de Tafel van de Heilige Geest omdat dit een van de oudste Godshuizen was en omdat zijn archief het beste bewaard is gebleven. Ik onderzoek derhalve alle bewaard gebleven jaarrekeningen van de Tafel voor de periode 1435-1629. Ook de oorkonden bleken waardevolle gegevens te bevatten.

Schilders en beeldhouwers

Het Geefhuis gaf opdrachten aan schilders ('maalders'), beeldsnijders en glazeniers. Reeds in de oudste rekeningen komen we opdrachten tegen aan vooral schilders die zoals gebruikelijk steeds alleen met de voornaam werden aangeduid. Een zekere meester Jan verniste en verfde vermoedelijk houten beelden van St. Jacob en Onze Lieve Vrouw respectievelijk in 1440/41 en in 1443/44. Vanaf 1448/49 komt meester Goossen, in wie we misschien de oom van Jeroen

Bosch mogen herkennen, enige malen voor als schilder. (2) Het blijkt dat het Geefhuis toen een eigen kapel had die tot 1629 in gebruik bleef. Toen de kapel van de Leproserie in 1543/44 werd gesloten, verkocht de beheerder van dit huis het tabernakel (de 'heyligenkaste') aan de meester van het Geefhuis 'om opten altair in onsen capelle te setten'. (3) Erg belangrijk is deze kapel niet geweest, maar rond 1600 werden er wel geregeld missen opgedragen. In 1484/85 schilderde en 'stoffeerde' Goossen 'den Heyligengeest metter tafelen staende voir 's Heylichs Geests poerte'. Mogen we hier denken aan een echte tafel die opgesteld stond voor de ingangspoort van het Geefhuis aan de drukke Hinthamerstraat met daarop een duif, het symbool van de H. Geest? Op zo'n tafel konden voorbijgangers hun aalmoezen leggen. Deze afbeelding van de H. Geest 'voer die poert aen die straet' werd in 1515/16 weer bijgeschilderd door meester Thonis. Vanaf 1513/14 stond voor de poort een beeldengroep die in de rekeningen meestal wordt aangeduid als de ezel. Hij bestond uit een grote, grijs geschilderde ezel met daarop Jezus Christus gekleed in een purperen gewaad en daarnaast een al even grijs ezelsveulen. In 1619/20 is er sprake van een wagen die door de ezel getrokken wordt. De wagenmaker vervaardigde toen vier nieuwe kleine raderen. De groep beeldde de intocht van Christus in Jeruzalem uit op Palmzondag. Op deze dag, zondag voor Pasen, werd dit beeld rondgedragen tijdens een processie in de St. Janskerk. (4) De ezel werd zorgvuldig onderhouden; wanneer de beeldengroep door weer en wind was aangetast, werd 'den Godt sittende opten esel' met verf en lijnzaadolie bestreken. De relatie tussen deze voorstelling en de taak van de Tafel is mij echter niet duidelijk.

Het reliëf met de brooduitdeling

Een andere voorstelling die aan iedereen liet zien waar het Geefhuis zich mee bezig hield dateert van 1524-1526. In 1524/25 maakte Dirk de maelder de voorgevel aan de straatkant schoon, waarna een onbekende beeldsnijder de opdracht kreeg 'van eenen patroen te malen van den Heylegen Geest boven der poerten'. Een zekere Jan, de beeldsnijder, werd in datzelfde jaar betaald 'voer den Heylegen Geest te snyden ende die figueren die voer die poert staen sall'. De anonieme snijder heeft een model ontworpen van een houten reliëf dat onder meer de H. Geest voorstelde en van nog een figuur die op straat stond. (5) In 1590/91 kreeg meester Berardt de schilder opdracht om 'den Godt sittende opten eesel met wat verwen ende olie te bestrijcken', waarvoor hij 5 stuivers beurde, een klein karwei dus want het dagloon van een meester-schilder bedroeg ongeveer 10 stuiver. (6)

In het Noordbrabants Museum bevindt zich een houten reliëf dat daar al in 1875 vermeld wordt

2 Voor de voorouders van Jeroen Bosch verwijs ik naar: G.C.M. van Dijck, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch. De feiten, familie, vrienden en opdrachtgevers* (Europese Bibliotheek, Zaltbommel, 2001). Dit werk is gebaseerd op uitgebreid onderzoek in archieven.

3 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1543/44, hoofdstuk allerhande uitgaven, 24ste bladzijde.

4 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1513/14, hoofdstuk allerhande uitgaven, 6de bladzijde; idem, boekjaar 1617/18, f 94r (voor de kleuren); idem, boekjaar 1619/20, f 101r.

5 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1524/25, hoofdstuk allerhande uitgaven 6de en 7de bladzijde en rekening boekjaar 1525/26, hoofdstuk allerhande uitgaven, 1ste – 3de bladzijde.

6 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1590/91, hoofdstuk allerhande uitgaven, 10de bladzijde, 2de post.

en dat vermoedelijk gelijk te stellen is aan het werk van Jan en zijn anonieme collega. Het beeldt de uitdeling van broden uit. De centrale in een stoel gezeten figuur is echter afgehouden. Oudere schrijvers denken dat dit Charitas geweest is, het zinnebeeld van de liefdadigheid, maar ik acht het meer voor de hand liggend dat het Jezus zelf was. Deze deelde immers broden uit aan hongerige mensen die naar zijn boodschap waren komen luisteren. (7) In 1794 hing het nog boven de hoofdpoot van het Geefhuis. Waarschijnlijk is het reliëf bij de sloop van het oude, sterk vervallen Geefhuis in 1824 verwijderd en in het bezit geraakt van het in 1837 opgerichte Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Deze door de classicus C.R. Hermans geleide vereniging stond aan de wieg van het Noordbrabants Museum. Waar we dan echter de H. Geest, waar in 1525 sprake van is, moeten plaatsen is niet helemaal duidelijk. Wellicht boven het hoofd van Jezus in de vorm van een duif.

De kapel van het Geefhuis

In 1542/43 wordt voor het eerst melding gemaakt van een kapel in het Geefhuis. Een onbekende meester maakt dan een crucifix op een linnen doek 'om in ons capelle te setten'. (8) Het jaar daarop betaalt de Tafel aan Claas van der Stegen, de meester van de Leprosorie in Hintham die toen op bevel van de regering in Brussel moest worden afgebroken, 'van een heyligenkaste om opten altair in onse capelle te setten' 5 gulden en 10 stuivers. (9) Ik interpreteer deze kast als een tabernakel, een gesloten ruimte waarin de gewijde hosties konden worden opgeborgen. In 1617/18 wordt 11 gulden en 10 stuivers Antwerps geld uitgegeven aan een nieuw missal van de orde van de predikheren om in de kapel te gebruiken wanneer daar de mis gelezen wordt. (10) Het gaat hier om het *missale romanum* dat door het concilie van Trente was vastgesteld en waarin alle gebeden stonden die tijdens een eucharistieviering nodig waren. In 1622/23 krijgt meester Jan Petersen van Griensven betaald omdat hij in de kapel op een paneel de H. Geest heeft uitgebeeld. Het tabernakel wordt dan verlucht met sterren en 'beeldekens'. (11)

Het Vondelingenhuis

Op de hoek van de Choorstraat en de Clarastraat stond het Vondelingenhuis, een instelling die omstreeks 1375 voor het eerst genoemd wordt en waarin jonge weeskinderen werden ondergebracht. Het viel onder de directie van de meester van de Tafel van de H. Geest. In 1570/71 kreeg een beeldsnijder uit Antwerpen opdracht 'van een memorien van den vundelingen te maicken in den ghevell van den huys van witten steen', waarvoor hij 8 gulden kreeg. (12). Het jaar daarna werd dit van Antwerpen per schip naar 's-Hertogenbosch gebracht.

7 Marcus, 6, 30:44 (eerste maal) en Marcus 8, 1:9 (tweede maal)

8 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1542/43, hoofdstuk allerhande uitgaven, 27ste bladzijde.

9 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1543/44, hoofdstuk allerhande uitgaven, 24ste bladzijde.

10 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1617/18, hoofdstuk allerhande uitgaven, f 95r, 2de post.

11 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1622/23, hoofdstuk allerhande uitgaven, f 122r, 4de post.

12 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1570/71, hoofdstuk uitgaven aan bouwwerkzaamheden, 5de bladzijde, 9de post.

(13)

Jeroen Bosch

De schilder Jeroen Bosch kwam ik in deze rekeningen maar één keer tegen. In 1487/88 kreeg 'Jonen den maelder' voor het beschilderen van een wandkleed met met een hertshoorn in de zaal 1 Rijnsgulden en 15 stuivers. (14)

Kunst in de de Meierij

Hoewel nauwelijks als kunst te beschouwen vermeld ik toch nog de opdracht aan Priem de schilder in 1436/37. Er vonden oorlogshandelingen plaats in het grensgebied van de Meierij van 's-Hertogenbosch en het land van Ravenstein dat toen onder het hertogdom Kleef viel. De Tafel had in Uden en Herpen vier boerderijen liggen en wilde voorkomen dat deze door de rondtrekkende soldaten in brand werden gestoken. Priem moest de hoeven voorzien van afbeeldingen van de H. Geest en Sint-Anthonius. (15) De Tafel kocht de brandschatting verder af.

Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand werden overal in Brabant de kerken herbouwd en opnieuw ingericht. Het Geefhuis had in de Meierij van Den Bosch veel boerderijen en landerijen liggen. Van de grootgrondbezitters werd verwacht, dat zij bijdroegen aan de herbouw van kerken. Het Geefhuis bleef hierbij niet achter. In 1613/14 schonk de meester aan de kerk van Empel, waar het Geefhuis sinds 1524/25 de tienden hief, een glasraam vervaardigd door Jan Roelofsz. 'waer inne gescreven off gebacken staet de figure van de apostelen en discipulen ontfangende den Heijligen Geest'. (16) Dit raam beelde de instorting van de Heilige Geest op Pinksteren uit. Het raam kwam te hangen in het koor aan de rechterzijde van het altaar. In 1619/20 maakte dezelfde Jan Roelofsz. voor de kapel op het Heeseind onder Rosmalen 'een glas... met 2 rondelen', terwijl hij de wapens van de provisor en de meester verwerkte in een raam dat in het 'salet' in het Geefhuis werd aangebracht. Een van de andere ruiten in het 'salet' had al een wapen, vermoedelijk van een andere meester. De provisoren en meesters behoorden tot de maatschappelijke bovenlaag van de stad. (17)

Conclusie

Afgezien van de beeldgroep met Jezus en de ezel en het reliëf met een brooduitdeling komen we bij het Geefhuis geen noemenswaardige uitingen van kunstproductie tegen. Zo af en toe

13 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1571/72, hoofdstuk allerhande uitgaven, 1ste bladzijde, 13de post.

14 Dijck, *Op zoek naar Jheronimus*, 56.

15 Archief Geefhuis, manuaal van uitgaven boekjaar 1436/37, allerhande uitgaven.

16 Archief Geefhuis, rekening boekjaar 1524/25, hoofdstuk allerhande uitgave, 8ste en 9de bladzijde (aankoop tienden Empel).

17 Archief Geefhuis, Rekening boekjaar 1613/14, f 98v (Empel), rekening boekjaar 1619/20, f 106r (Heesein; wapen in het salet) en rekening boekjaar 1532/33, hoofdstuk allerhande uitgaven 5de bladzijde (glasraam in de kerk van Gerwen gemaakt door Jan de glasmaker).

vermelden de rekeningen uitgaven aan zaken die we als 'kleine luxe' aanmerken: zilveren kroezen om uit te drinken, zilveren lepels, drinkglazen, Franse vensterruiten e.d. Mysterieus is nog de vermelding uit 1616/17 van twee schilderijen die in de grote zaal hingen en de schepping en de verrijzenis voorstelden. De maker is onbekend. Het kunstbezit van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch was dus zeer bescheiden. Dat viel ook niet te verwachten van een armenzorginstelling.